

Kövecses Zoltán

A fogalmi metaforák elmélete és az elmélet kritikája¹

A Lakoff–Johnson nevével fémjelzett fogalmi metaforák elméletét számos oldalról érte kritika az utóbbi 25 évben. Ezek közül a dolgozatban öt nagyobb kérdéskört vizsgálok meg röviden: (1) a metaforák kutatásának módszertani kérdését; (2) az elemzési irány kérdését; (3) a sematikussági vagy absztrakciós szint kérdését; (4) a testesültségi kérdését; és (5) a metafora és a kultúra viszonyának kérdését.

I. MÓDSZERTANI KÉRDÉS

Az egyik és talán leggyakrabban hangoztatott kritika az, hogy a fogalmi metaforákat a legtöbb kutató intuitív és esetleges nyelvi metaforák alapján állítja fel (STEEN 1999; SEMINO 2005). Vagyis megvizsgáljuk saját mentális lexikonunkat vagy akár a szótárakban és teauruszokban található adatokat, és bizonyos metaforikus nyelvi példák alapján fogalmi metaforák meglétére következtetünk. Ha például azt találjuk, hogy szótárainkban a *forr* ige azt is jelenti, hogy „nagyon dühös”, a *felrobban* azt, hogy „önkontrollját veszti dühe fölött”, a *forrófejű* azt, hogy „valaki könnyen dühös lesz”, a *fortyog* azt, hogy „valaki annyira dühös, hogy bármikor önkontrollját veszítheti”, akkor ezen kifejezések alapján arra következtethetünk, hogy létezik egy olyan fogalmi metafora, amely szerint A DÜH TARTÁLYBAN LEVŐ FORRÓ FOLYADÉK (LAKOFF–KÖVECSES 1987).

A kritikusok szerint ezzel a megközelítéssel az a probléma, hogy egyrészt megelőlegezzük, hogy mely nyelvi kifejezések metaforikusak, másrészt pedig nem tudhatjuk, hogy a nyelv valós használata során milyen metaforikus nyelvi kifejezések fordulnak elő a düh céltartományával kapcsolatosan. Ezek fényében tehát szükség van egy olyan eljárásra, melynek segítségével a metaforikus kifejezéseket szisztematikusan be tudjuk azonosítani, és szükség van meghatározott, valós korpuszok vizsgálatára, melyek segítségével a szisztematikus beazonosítás megtörténhet.

Bár messzemenően egyetérték mindkét felvetéssel, mégsem gondolom úgy, hogy ez a kritika felülírná vagy aláásná a fogalmi metaforaelmélet fent leírt gyakorlatát. Hogyan lehetséges ez? Véleményem szerint a valós szövegekben történő szisztematikus beazonosítás a metaforaelemzés nem ugyanazon szintjén folyik, mint amelyen a legtöbb kognitív nyelvész (beleértve magamat is) eddig dolgozott és dolgozik.

A kognitív nyelvészeti megközelítés alapján a metaforák létezésének három szintjét különböztethetjük meg: a szupraindividuális, individuális és szubindividuális szinteket (KÖVECSES 2005a, 17. fejezet). A szupraindividuális szinten dekontextualizált

¹ Hálásan köszönöm Benczes Réka megjegyzéseit és segítségét, melyet a dolgozat írása során nyújtott.

nyelvi példákat találunk (például a szótárakban) és amelynek alapján következtethetünk a fogalmi metaforákra. Az individuális szinten konkrét beszélők meghatározott kommunikatív szituációkban metaforikus nyelvi kifejezéseket használnak egy céltartománnyal kapcsolatosan. A szubindividuális szinten a használt nyelvi, illetve fogalmi metaforák motiváltságát vizsgáljuk, vagyis azt, hogy milyen testi vagy kulturális alapja van egy-egy metafora használatának.

Tehát a nyelvi metaforák szisztematikus beazonosítása valós nyelvi korpuszokban olyan cél, amely az általam individuálisnak nevezett szinthez kötődik. Ez pedig nem írja felül azt a szupraindividuális szinthez kapcsolódó célt, hogy intuitíven metaforikusnak ítélt nyelvi kifejezések alapján bizonyos fogalmi metaforákra következtessünk. Viszont a két szint céljai kiegészítik egymást annyiban, hogy a szupraindividuális szinten hipotetikus javasolt metaforák kiindulási pontot nyújthatnak az individuális szinten szisztematikus azonosított nyelvi metaforikus kifejezések nagyobb „fogalmi metaforákba” történő szervezéséhez.

II. AZ ELEMZÉSI IRÁNY KÉRDÉSE

Több kritikus felveti az elemzési irány kérdését, vagyis azt, hogy metaforáink elemzését – az építkezés fogalmi metaforát használva – vajon „felülről lefelé” (top down), vagy „alulról felfelé” (bottom up) kell-e végeznünk (DOBROVOLSKIJ–PIIRAINEN 2005; STEFANOWITCH 2007). Nyilvánvaló, hogy a fogalmi metaforaelmélet „hagyományos” művelői a „felülről lefelé” irányt követik, mivel kis számú példa alapján hipotetikus fogalmi metaforákat építenek fel, és ezek belső struktúráját vizsgálják (lásd fogalmi megfelelések). Az ilyen jellegű vizsgálódásokban tehát a figyelem középpontjában a fogalmi metafora maga mint „magasabb szintű” kognitív képződmény áll. Az „alulról felfelé” történő építkezés során nagyszámú kifejezést (pl. teljes korpuszokat) vizsgálunk meg, a metaforikus kifejezéseket szisztematikus, egy jól meghatározott protokoll segítségével azonosítjuk be, majd megnézzük, hogyan viselkednek a metaforikus elemek a konkrét szituációban (szemantikai, strukturális, pragmatikai, esztétikai stb. szempontokból), és esetleg egy többlépcsős folyamat végén jutunk el fogalmi metaforák posztulálásához (ld. például STEEN 1999). Az ilyen jellegű vizsgálatokban tehát figyelmünk középpontjában a nyelv és a nyelvi metaforák, valamint ezek viselkedése áll. Ez utóbbi elemzési irány képviselői általában két kritikai észrevételt fogalmaznak meg a „felülről lefelé” építkező megközelítéssel szemben. Az egyik a „szabályszerűtlenségek dominanciája” elve, a másik pedig az a mindent felülíró igény, hogy minden nyelvi és fogalmi metaforát megtaláljunk, ami egy-egy célfogalommal kapcsolatos.

Ha figyelmünk középpontjában a nyelvi struktúrák és folyamatok (és nem elsősorban kognitív struktúrák és folyamatok) állnak, akkor korpuszunkban elsősorban nem szabályszerűségeket, hanem szabályszerűtlenségeket fogunk találni. A „szabályszerűtlenségek dominanciájának” tétele azt jelenti, hogy az egyes metaforikus nyelvi kifejezések szemantikai viselkedésüket tekintve túlnyomórészt szabályszerűtlenek annak ellenére, hogy olyan szélesebb, szabályszerű kognitív folyamatok eredményeképp jönnek létre, mint amilyenek például a fogalmi metaforák (DOBROVOLSKIJ–PIIRAINEN 2005). Vagyis az a fő ellenvetés, hogy a szabályszerűségeket (például fogalmi metaforákat) hangsúlyozó „felülről lefelé” megközelítés nem tud magyarázatot adni sok metaforikus nyelvi kifejezés sajátos szemantikai viselkedésére. Dobrovolskij és Piirainen szerint ennek az az oka, hogy ezek a sajátosan viselkedő

metaforikus kifejezések (főként metaforikus idiómák) bizonyos kultúraspecifikus hatás(ok)ra jöttek létre, és ezért nem magyarázhatók nagyobb, sokszor univerzális fogalmi metaforák segítségével.

Tehát az „alulról felfelé” megközelítés képviselői szerint az a fő probléma a „felülről lefelé” építkező megközelítéssel, hogy a fogalmi metaforák nem adnak magyarázatot számos metaforikus kifejezés jelentésére és általában vett sajátos (nem rendszerű) nyelvi-szemantikai viselkedésére. A hagyományos fogalmi metaforaelmélet kritikusai úgy vélik, hogy a metaforák nyelvi viselkedése inkább szabályszerűtlen, mint szabályszerű, és ezt a globális fogalmi metaforákat hangsúlyozó megközelítés elkenődzi.

Ez a kritika bizonyos értelemben jogos, más értelemben viszont nem. Vegyük példaként a *szőrözik valamivel* metaforikus kifejezést. Hogyan tudja megmagyarázni a kifejezés jelentését (szemantikai viselkedését) a fogalmi metaforák hagyományos elmélete? Ahhoz, hogy ezt megtehessük, tudnunk kellene, hogy melyik az a globális fogalmi metafora, amely motiválja a szó használatát a „részleteket, lényegtelen dolgokat hangsúlyozva akadémikuskodik” jelentést. E célra nem találunk könnyen olyan természetes módon adódó globális metaforát, mint amilyen a DÜH TARTÁLYBAN LEVŐ FORRÓ FOLYADÉK (a *forr* vagy más szavak esetében), AZ ELMÉLETEK ÉPÜLETEK (a *szilárd alapokon nyugszik* kifejezés esetében), vagy AZ ÉLET UTAZÁS (a *rögös út áll mögötte* kifejezés esetében). Ha viszont nincs ilyen globális metafora, akkor nincs mivel megmagyaráznunk azt a nyelvi tényt, hogy a *szőr* szót használjuk az előbbi jelentésben és nem valami másik szót. De ha létezik is ebben az esetben egy globális fogalmi metafora (csak éppen nehezen megfogalmazható), valószínű, hogy számos olyan eset is van, amikor egyszerűen nem létezik olyan természetesen adódó globális fogalmi metafora, amelynek segítségével egy metaforikus nyelvi kifejezés szemantikai viselkedését megmagyarázhatnánk. Ebből adódóan a fogalmi metaforák legalábbis általam képviselt elmélete nem állítja azt, hogy minden egyes metaforikusan használható nyelvi kifejezés mögött egy globális fogalmi metafora húzódna. A kritika tehát ennyiben jogos.

Más szempontból viszont nem. Dobrovolskij és Piirainen (2005) szerint a fogalmi metaforaelmélet nem tud minden esetben magyarázatot adni az ugyanazon fogalmi metafora alá tartozó nyelvi kifejezések eltérő szemantikai viselkedésére. Nézetük szerint az a tény, hogy két vagy több metaforikus kifejezés egy fogalmi metafora alá tartozik, még nem magyarázza meg ezen kifejezések eltérő jelentését. Vegyük példaként a következő kifejezéseket: „Megjegyzése *olaj volt a tűzre*” és „A vita újra *fellángolt* köztük”. Bár feltételezhetjük, hogy A VITA TŰZ fogalmi metafora motiválja a kifejezéseket, Dobrovolskij és Piirainen szerint azonban a két kifejezés jelentése közti különbséget nem magyarázhatjuk meg csupán a fogalmi metaforával. A „növeli a vita intenzitását” (*olaj a tűzre*) és „hirtelen növekszik a vita intenzitása” (*fellángol*) jelentős mértékben különböznek, de erről a különbözőségről a globális fogalmi metafora-elmélet semmit sem képes mondani.

Dobrovolskij és Piirainen figyelmen kívül hagyják, hogy a fogalmi metaforaelmélet nem áll meg bizonyos fogalmi metaforák felállításánál, és hogy ezeknek a metaforáknak a felállítása csak egy kezdeti lépés az elemzés során. Meg kell vizsgálnunk azt is, hogy a forrástartomány elemei a céltartomány mely elemeinek felelnek meg, hiszen ezek a megfelelések (leképezések) adják a fogalmi metaforák lényegi összetevőjét. A VITA TŰZ metafora esetében ezek a megfelelések egy meglehetősen finom, több részletre is kiterjedő struktúrát mutatnak. Mivel A VITA TŰZ metafora

része egy általánosabb metaforának (AZ INTENZITÁS HŐ), célszerű A VITA TŰZ megfeleléseit ennek a szélesebb, globálisabb fogalmi metaforának a keretei közt kezelni (lásd KÖVECSES 2005a). A teljesség igénye nélkül, AZ INTENZITÁS HŐ fogalmi metafora a következő megfelelésekből tevődik össze:

Forrástartomány:	→	Céltartomány:
a hő (tűz) foka	→	az intenzitás foka
a hő (tűz) oka	→	az intenzitás oka
a hő (tűz) fokának emelkedése	→	az intenzitás fokozódása
a hő (tűz) fokának csökkenése	→	az intenzitás csökkenése
a hő (tűz) megszűnése	→	az intenzitás megszűnése

Ezen megfelelések közül mások lesznek érvényesek a „Megjegyzése *olaj volt a tűzre*” és „A vita újra *fellángolt* köztük” mondatokra. Az *olaj volt a tűzre* kifejezés jelentését „a hő (tűz) oka → az intenzitás oka” megfelelés motiválja, míg a *fellángolt* esetében „a hő (tűz) fokának emelkedése → az intenzitás fokozódása” megfelelés érvényes. A két metaforikus kifejezés jelentését ezzel még nem magyaráztuk meg teljesen, de megmutattuk, hogy a fogalmi metaforákat alkotó – szisztematikus és sokszor igen részletes – megfelelések képesek számot adni hasonló metaforikus kifejezések közti finom szemantikai különbségekről. Tehát nem állja meg a helyét az az észrevétel, hogy a fogalmi metaforaelmélet nem alkalmas azonos fogalmi metaforákra épülő metaforikus kifejezések szemantikai viselkedésében fellelhető különbségek megmagyarázására.

Most térjünk rá az elemzési iránnyal kapcsolatos kritikák második pontjára, nevezetesen arra, hogy az első és legfontosabb célunk az kell hogy legyen, hogy megtaláljunk minden nyelvi és fogalmi metaforát egy adott korpuszban. Ez az igény a metaforakutatásban természetesen elsősorban a korpusznyelvészet művelői részéről fogalmazódik meg (lásd például STEFANOWITCH 2007). Önmagában véve ez egy védhető és méltánylandó célkitűzés. Ugyanakkor azonban felmerül a kérdés, hogy miért is keressük valójában a metaforákat. Vajon azért, hogy a metaforák teljes repertoárját meg tudjuk adni, és minél teljesebb listákat produkáljunk? Úgy vélem, hogy nem ez a legfontosabb cél, hanem az, hogy feltárjuk, hogy a metaforák milyen mértékben és milyen tartalommal járulnak hozzá absztrakt fogalmaink konceptualizálásához, illetve ezeknek a kognitív reprezentációjához. Elvégre végső célunk a metaforák céltartományaiként szereplő absztrakt fogalmak minél mélyebb megismerése.

A korpusznyelvészeti megközelítés jóval több metaforikus kifejezést és fogalmi metaforát tud azonosítani egy-egy céltartománnyal kapcsolatban, mint az intuitív, „hagyományos” megközelítés (pl. STEFANOWITCH 2007). Ugyanakkor azonban ez a kvantitatív előny nem jár feltétlenül nagy minőségi változással az elemzéseink során. Stefanowitch öt érzellemmel kapcsolatos szót (düh, félelem, boldogság, szomorúság és undor) vizsgált meg a Brit Nemzeti Korpusz alapján. Eredményei voltaképpen alátámasztják a „felülről lefelé” haladási irányt követők eredményeit: a dühvel kapcsolatos legjellemzőbb fogalmi metafora a hőség, a boldogságra leginkább a felfelé irányultság jellemző stb.

Az érzelmekre jellemző specifikusszintű metaforák legtöbbször a korpusznyelvészeti megközelítés nem találta szignifikánsan egy-egy érzellemhez tartozónak.

Ugyanakkor az érzelemfogalmakkal kapcsolatos tudásunk alapjául ezek a metaforák szolgálnak. AZ ÉRZELMEK ELLENFELEK, AZ ÉRZELMEK TERMÉSZETI ERŐK, AZ ÉRZELEM ŐRÜLET stb. fogalmi metaforák kulcsfontosságú aspektusait (mint kontroll, passzivitás, kontrollvesztettség) határozzák meg az érzelemfogalmaknak. Ez a diszkrepancia arra mutat rá, hogy az intuíciók (jelen esetben az érzelemfogalmakkal kapcsolatos intuíciók) elengedhetetlenül szükségesek a korpusznyelvészeti eredmények interpretálásához. (Természetesen ezeket a fogalmakkal kapcsolatos intuíciókat más kísérleti módszerek segítségével ellenőrizni lehet, és kell is.)

A generikus szintű metaforák teszik ki a Stefanowitsch által kapott érzelemmetaforák döntő többségét. Ezek olyan „eseménystruktúra” metaforák, mint AZ (ÉRZELMI) ÁLLAPOT TARTÁLY, AZ (ÉRZELMI) ÁLLAPOT TÁRGY, AZ (ÉRZELEM) OK(A) ERŐ, A(Z ÉRZELMI) VÁLTOZÁS MOZGÁS. Az ilyen generikus szintű metaforák minden állapotra, okra, változásra stb. érvényesek, ezért jelentőségük korlátozott az érzelemfogalmakkal kapcsolatos prototipikus kognitív modellek konkrét tartalmának megadásában. Ez annak ellenére van így, hogy több érdekes eltérést találunk az egyes érzelemfogalmak között a generikus metaforák szintjén is.

Az elemzési iránnyal kapcsolatos első kritikai észrevétel kapcsán tehát azt mondhatjuk, hogy a nyelvi kifejezések szintjén a metaforák jóval kevésbé szabályszerűtlenek, mint ahogy azt a kritikusok gondolják, amennyiben figyelembe vesszük a fogalmi metaforákat alkotó megfelelések rendszerét. A megfelelések segítségével számos finom jelentéskülönbséget vagyunk képesek megmagyarázni. Az ezzel kapcsolatos második kritikai megjegyzés szerint a metaforavizsgálatnak kvantitatív szempontból minél teljesebbnek kell lennie. Azonban mint láttuk, a kvantitatív metaforaelemzést elkerülhetetlenül ki kell egészítenünk intuitív kvalitatív elemzéssel.

III. A METAFORÁK SEMATIKUSSÁGÁNAK KÉRDÉSE

Több kutató felveti a fogalmi metaforák sematikusságának kérdését, vagyis azt, hogy egyes fogalmi metaforákat mely sematikussági szinten kell megfogalmaznunk. Például Klausner és Croft (1997) megjegyzik, hogy a Lakoff–Johnson (1980) által javasolt jól ismert metafora, AZ ELMÉLET / ÉRVELÉS ÉPÜLET nem a megfelelő szinten általánosítja a nyelvi tényeket. Például mondhatjuk azt, hogy „Az elmélet / érvelés *szilárd alapokon nyugszik*”, de azt nem, hogy „Az elméletnek / érvelésnek *hosszú folyosói és magas ablakai* vannak”. Vagyis nem használható fel a forrástartomány bármely eleme a céltartománnyal kapcsolatban. Klausner és Croft ezért az előbbi fogalmi metaforának egy kevésbé sematikus változatát javasolja: AZ ELMÉLET / ÉRVELÉS MEGGYŐZŐEREJE AZ ÉPÜLET FIZIKAI INTEGRITÁSA.

Tehát a sematikussági szint helyes meghatározása nélkül nem lehetséges választ adnunk arra a kérdésre, hogy egy fogalmi metafora forrástartományának mely elemei kerülnek át a céltartományra, és melyek nem. Ha a feltételezett cél- és forrástartományaink túl sematikusak, akkor a forrástartomány olyan elemeit is le kellene tudnunk képezni a céltartományra, amelyeket nem használunk ilyen módon, és ha a fogalmi metaforák nem eléggé sematikusak, akkor olyan elemeket nem képezhetnénk le, amelyekről tudjuk, hogy leképezhetőek.

A sematikusság kérdésköréhez kapcsolódóan Zinken (2007) megjegyzi, hogy a hagyományos fogalmi metaforaelmélet azon megállapítása sem érvényes, miszerint a forrás- és céltartományok közti megfelelések meglehetősen magas szinten, a rosch-i értelemben vett fölérendelt szinten lennének. Például Lakoff és Johnson

szerint A SZERELEM UTAZÁS metaforában az elmélet szerint a leképezések a JÁRMŰ, és nem a HAJÓ vagy VONAT szintjén vannak. A forrás- és céltartomány között A JÁRMŰ KAPCSOLAT a megfelelés és nem az, hogy A HAJÓ KAPCSOLAT vagy A VONAT KAPCSOLAT. Zinken szerint viszont a természetes diskurzusokban a leképezések az *alapszintű* fogalmak között jönnek létre, és nem a fölrendelt vagy alárendelt szinteken. Zinken úgy érvel, hogy ha a fölrendelt szinten jönnének létre a megfelelések, akkor az azonos forrástartományhoz tartozó és hasonló jelentéssel rendelkező alapszintű fogalmak csak egy-egy magas szintű megfelelés alternatív megjelenési formái lennének (és mint ilyenek, felcserélhetőnek kellene lenniük), hiszen ugyanaz a leképezés vagy megfelelés érvényes rájuk. Zinken azonban olyan példákat is használ, amikor ez nincs így: a way (út) és a course (pálya) az ÚT fizikai tartományából, a *ship* (hajó) és *boat* (csónak) a SZÁLLÍTÁS fizikai tartományából, a *kettle* (vízforraló) és a *pot* (lábas) a TARTÁLY fizikai tartományából származik. Zinken úgy látja, hogy az általa vizsgált német és angol politikai szövegekben a beszélők meglehetősen eltérő módokon használják metaforikus értelemben ezeket a nagyon hasonló jelentésű és azonos fizikai tartományokba tartozó szavakat.

Ez hogyan lehetséges, ha feltehetőleg ugyanannak a fölrendelt szintű megfelelésnek azonos jelentésű nyelvi instanciáiról van szó? Mit mondhat erről a kognitív nyelvészet metafora-felfogása? Véleményem szerint a válaszhoz két olyan összetevőre van szükségünk, amelyek nem részei a standard Lakoff–Johnson-i elméletnek: így a forrástartomány hatókörére és a jelentésfókusz fogalmára. A forrástartomány hatóköre azt jelenti, hogy minden metaforikus forrástartomány a céltartományok egy bizonyos csoportjára, körére érvényes. Például az ÉPÜLET forrástartomány hatókörre bármilyen KOMPLEX ABSZTRAKT RENDSZER, legyen az a politika, gazdaság, emberi kapcsolatok, az élet vagy hasonlók (KÖVECSES 2005a; b). A jelentésfókusz azt jelenti, hogy minden metaforikus forrástartományt a céltartományok egy vagy esetleg több jelentésaspektusának konceptualizálására használjuk fel. Például az ÉPÜLETTEL mint forrástartománnyal asszociált egyik jelentésfókusz a strukturáltság, melyet a következő metafora formájában adhatunk meg: EGY KOMPLEX ABSZTRAKT RENDSZER EGY KOMPLEX FIZIKAI TÁRGY. Vagyis az ÉPÜLET forrástartományának használata azt teszi számunkra lehetővé, hogy komplex absztrakt rendszerek strukturáltsággal kapcsolatos aspektusairól beszéljünk, gondolkozzunk.

Zinken ellenpéldáiról ennek fényében azt mondhatjuk, hogy a TARTÁLY forrástartomány egyik jelentésfókusza a feszültség, nyomás: AZ ABSZTRAKT FESZÜLTÉG FIZIKAI NYOMÁS. Ezen jelentésfókusz kifejezésére alkalmasabbnak tűnik a vízforraló teáskanna, amely gőzzel működik és sípol, mint a lábas, amelyben nagymennyiségű folyadékot tárolunk és forralunk. Bár mindkettőben folyadékot melegítünk (és ebből a szempontból a kifejezések hasonló jelentésűek), jelentésfókuszuk és ebből fakadóan metaforikus használatuk jelentősen és szisztematikusan eltér.

Másodikként vegyük a WAY és COURSE fogalmakat. Zinken érvelése csak akkor lenne helytálló, ha a WAY és a COURSE ugyanannak a megfelelésnek lennének példái. Bár a WAY és a COURSE jelentései valóban nagyon hasonlóak, mégis két megfelelés példáinak tekinthetjük őket. A WAY ahhoz a metaforához tartozik, melyet mint A CSELEKVÉS MÓDJA A MOZGÁS ÚTJA adhatunk meg, míg a *course* szó A CÉL ELÉRÉSÉNEK ÜTEMEZÉSE AZ ÚTI CÉLHOZ VALÓ KÖZELÍTÉS ÜTEMEZÉSE, amelyben a *course* egy előre megtervezett útvonalat jelent.

Zinken harmadik példája a *ship* és *boat* szavakkal kapcsolatos. Amint a szerző rámutat, a két szót metaforikusan nagyon eltérő módon használják a német és angol

politikai diskurzusban. A *ship* szó tipikusan egy államot vagy pártot jelöl metaforikus értelemben, míg a *boat* általában arra utal, hogy emberek és pártok kénytelenek együttműködni. A kérdés megint az, hogy a két hasonló jelentésű szó egy megfelelésre épül-e. Nyilvánvalóan nem. A *boat* esetében AZ ÁLLAPOTOK TARTÁLYOK metaforáról van szó, a *ship* esetében pedig egy összetett metaforával van dolgunk. Egyrészt A HOSSZÚ TÁVÚ CÉLTUDATOS TEVÉKENYSÉGEK HOSSZÚ UTAZÁSOK, másrészt A KOMPLEX ABSZTRAKT RENDSZEREK KOMPLEX FIZIKAI TÁRGYAK metafora motiválja a HAJÓ fogalom használatát. Ezek egyike sem tenné lehetővé a CSÓNÁK fogalom használatát az állam vagy a politikai pártok jelentésben.

Összegzésül elmondhatjuk tehát, hogy bár Zinkenek abban igaza van, hogy a fenti hasonló jelentésű szavakat nem használhatjuk metaforikusan hasonló módon, ennek nem az az oka, amit a szerző feltételez. A metaforikus megfelelések fölérendelt szinten találhatóak, és a hasonló jelentésű szavak eltérő metaforikus használatát az egyes forrástartományokkal asszociált jelentésfókusszal magyarázhatjuk, illetve azzal, hogy a szavak más-más megfelelésekre épülnek.

IV. A TESTESÜLTÉG KÉRDÉSE

A testesültség a kognitív nyelvészet egyik olyan kulcsfogalma, amely világosan megkülönbözteti a kognitív nyelvészet jelentésről alkotott felfogását más kognitivisták irányzatok jelentésfelfogásától. A jelentés kialakulásában, abban, hogy valami jelentéssel bíróvá válik az emberi test kitüntetett szerepet játszik. Ebből a szempontból különösen fontos szereppel bírnak az ún. képi sémák, amelyek legalapvetőbb fizikai tapasztalatainkból származnak és nélkülözhetetlen elemei a körülöttünk lévő világ megértésének.

Több kutató is rámutatott azonban arra, hogy a kognitív nyelvészet testesültséggel kapcsolatos nézetei bizonyos ellentmondásokhoz vezethetnek az elméleten belül (ALVERSON 1994; RAKOVA 2002). Így elsősorban problémához vezethet, hogy a testesültség elmélete egyszerre kíván számot adni a jelentés univerzalitásáról és kultúra-specifikusságáról. Rakova azt emeli ki, hogy egy olyan elmélet, amely a képi sémák és általában a legalapvetőbb emberi fizikai tapasztalatok univerzalitására épül nem lehet egyúttal az emberi tudás kultúrafüggőségének az elmélete is, legfőképpen akkor nem, ha a testesültséget naturalisztikus módon fogjuk fel.

Kétségtelen, hogy a Lakoff–Johnson által adott legtöbb példa (mint a TARTÁLY képi séma) alapján úgy tűnhet, hogy Lakoff és Johnson a képi sémákat és a testesültséget általában olyan univerzális tapasztalatoknak tekintik, melyek „természetes módon” teszik számunkra a dolgokat (beleértve a nyelvet is) jelentéssel bíróvá, vagyis oly módon, hogy a testesültség univerzalitása mechanikusan univerzális jelentésekhez vezet.

Véleményem szerint a testesültségnek ezen lehetséges felfogásán sokat tudunk árnyalni, és ezáltal elkerülhetjük a fenti kritikát. Ehhez az kell, hogy a testesültséget ne mint homogén, mindenki számára azonos tényezőt lássuk. Ezt az a gondolat teszi lehetővé, hogy a testesültségnek több összetevője van, amelyek közül a különböző kultúrák (és feltehetőleg ezen belül az egyének is) bármelyikre hangsúlyt helyezhetnek. Ezt a jelenséget „változó tapasztalati fókusz” nevezem (KÖVECSES 2005c). Vegyük például azt a fajta testesültséget, amely jelentéssel bíróvá teszi a düh érzelmével kapcsolatos szavainkat a különböző nyelvekben és kultúrákban.

Fiziológiai kutatások szerint a düh mint érzelem számos fiziológiai reakcióval jár együtt. Ilyenek például a bőr hőmérsékletének az emelkedése, a légzés gyorsulása, a vérnyomás növekedése, a szívverés erősödése stb. (EKMAN ET AL 1983). Ezek univerzálisan érvényes fiziológiai reakciók, melyek az emberi test felépítéséből adódnak, és megmagyarázzák, hogy miért találunk számos egymástól független nyelvben és kultúrában hasonló generikus szintű fogalmi metaforát (lásd KÖVECSES 2005c).

Viszont azt is megfigyelhetjük, hogy a különböző nyelvek nem egyformán veszik figyelembe a dühvel kapcsolatos fiziológiai reakciókat. Míg például az angolban és a magyarban a testhőmérséklet emelkedése és a vérnyomás növekedése azonos hangsúllyal bír, addig a kínaiiban jóval erőteljesebb a NYOMÁS komponensének jelenléte (Yu 1998). Sőt, mint Rosaldo (1980) munkásságából megtudjuk, az új-guinea-i Ilongot törzs tagjai közt a düh állapotának fő ismérve egy differenciálatlan, általános „izgalmi” állapot. Vagyis a különböző nyelvek-kultúrák, kihasználva a változó tapasztalati fókuszából adódó lehetőségeket, a dühvel kapcsolatos testesültség más és más összetevőit, illetve szintjeit tehetik düh-fogalmuk alapjává, és ezáltal juthatnak részint univerzális, részint kultúraspecifikus fogalmakhoz.

A változó tapasztalati fókusz jelensége történetileg is jól érzékelhető folyamat. Gevaert (2001a; b) rámutatott, hogy angol nyelvtörténeti korpuszokban a HŐ-re épülő düh-fogalom különösen 850 és 950 között volt jellemző az angolban. (Ezt a hővel kapcsolatos metaforák száma alapján tudta megállapítani.) Később viszont a düh fogalma inkább a NYOMÁS metaforáján keresztül konceptualizálódott, míg a XV. századtól a HŐ és a NYOMÁS együtt kerültek felhasználásra a düh konceptualizálásában. Ennek a folyamatnak a végeredménye A DÜH FORRÓ TARTÁLYBAN LEVŐ FOLYADÉK metafora, melyet az angolban és a magyarban is megtalálunk. Gevaert jogosan azt a kérdést veti fel, hogy ennek fényében a Lakoff–Johnson-féle testesültség felfogás fenntartható-e, hiszen azt nem tételezhetjük fel, hogy a dühvel kapcsolatos fiziológiai reakcióink évszázadról évszázadra változnak.

A változó tapasztalati fókusz jelensége segítségünkre lehet ezen észrevétel megválaszolásában (KÖVECSES 2005c). A dühvel kapcsolatos testesültség, mint láttuk, komplex és több összetevőből áll. Ezek közül különböző kulturális hatásokra koronként eltérő komponenseket kerülhetnek figyelmünk középpontjába, amelyek metaforáinkon keresztül fogalmaink meghatározó összetevőivé válhatnak. Tehát a gevaerti kritika csak abban az esetben lenne igaz, ha a testesültséget mint homogén és az emberi konceptualizáció számára nem változó tényezőt vennénk figyelembe. A testesültségnek a változó tapasztalati fókusz alapján történő felfogása viszont egyértelmű magyarázatot nyújt a felvetett problémára.

V. A KULTÚRA KÉRDÉSE

A testesültségnek a fentiekben kifejtett gyengébb és kevésbé mechanikus felfogása sem képes azonban arra, hogy átfogó magyarázatot adjon arra a kérdésre, hogy a kultúra hogyan befolyásolja a metaforikus konceptualizációt. Nem világos, hogy mi a pontos viszony a testesültség univerzális metaforákhoz vezető folyamatai és a lokális kultúra nyelv- és kultúrafüggő metaforákhoz vezető folyamatai között. Egyáltalán: számot tud-e adni egyszerre a kognitív nyelvészet metafora-felfogása a metaforikus konceptualizáció univerzális és kultúraspecifikus aspektusairól? Erre a kérdésre próbáltam választ adni a *Metaphor in Culture. Universality and Variation* című köny-

vemben (KÖVECSES 2005c). Ehelyütt csak arra van lehetőség, hogy néhány példával illusztrálva a válasz bizonyos elemeit röviden felvázoljam.

A valós metaforikus konceptualizáció kettős és egyidejű kényszer vagy nyomás hatása alatt történik: a testesültség és a kontextus nyomása alatt. A kontextust a lokális kultúra határozza meg. E kettős kényszer voltaképpen nem más, mint a koherenciára való törekvés: a metaforikus konceptualizáció során igyekszünk koherensek maradni mind az univerzális testesültséggel, mind a kultúraspecifikus lokális kultúrával. Ez bizonyos esetekben lehetséges, más esetekben viszont vagy az egyik, vagy a másik hatás bizonyul erősebbnek.

A kontextusnak lehetnek fizikai, szociális, kulturális, textuális stb. aspektusai, és olyan tényezők alkotják, mint a színtér, a téma, a hallgató és a médium, melyek mindegyike hatással lehet a metaforikus konceptualizációra. Például a belga kognitív nyelvész, Frank Boers (1999) kimutatta, hogy a fizikai kontextus szisztematikusan befolyásolhatja a metaforák használatát. Boers A GAZDASÁG EGÉSZSÉG metaforát tanulmányozta mintegy tízéves intervallumban, és azt találta, hogy a metafora használata szisztematikusan gyakoribb a téli hónapokban, mint a nem téliekben. Itt egy potenciálisan univerzális metaforáról van szó, amelynek használatát a kommunikáció fizikai kontextusa befolyásolja.

Hogy egy bizonyos szituációban milyen metaforát használunk, nem csak az dönti el, hogy milyen (potenciálisan) univerzális metaforával rendelkezünk az adott céltartománnyal kapcsolatban, hanem az is, hogy a metaforikus konceptualizáció milyen társadalmi szintéren és milyen témáról zajlik. Vegyük példaként az alábbi idézetet:

„Levelet írt Sepp Blatter a Nemzetközi Labdarúgó Szövetség (FIFA) svájci elnöke az ázsiai szövetség (AFC) vezetőinek, melyben elfogadhatatlannak minősítette a kontinens küldötteinek három héttel ezelőtti kivonulását a FIFA-kongresszusáról, ugyanakkor megígérte, hogy megpróbál segíteni az AFC gondjainak megoldásában – jelentette kedden a DPA német hírügynökség.

Nagyon elkeserített az Önök viselkedése a Los Angeles-i kongresszusunkon. Önöknek, mint a labdarúgáshoz értő szakembereknek tudniuk kellett volna, hogy az a csapat soha nem nyeri meg a mérkőzést, amelyik a lefújás előtt levonul a pályáról – áll a levélben.” (*Zalai Hírlap*, 1999. július 28.)

Itt egy FIFA kongresszusról van szó, amelyről kivonultak az ázsiai futballvezetők. Ezt a viselkedést értelmezi metaforikusan Sepp Blatter, a FIFA elnöke. Metaforájának céltartománya a FIFA kongresszusa, míg az általa használt forrástartomány maga a futball. Ezt természetesnek vesszük. De miért vesszük annak? Feltehetőleg azért, mert a kongresszus a futballról szól. Vagyis a kongresszus témája (a futball mint céltartomány) befolyásolja a forrástartomány kiválasztását. Ez fogalmi rendszerünk működése szempontjából egy meglehetősen gyakori módja annak, ahogy lokális kontextusokban megfelelő forrástartományokat rendelünk céltartományainkhoz.

Metaforáink kiválasztását az is befolyásolhatja, hogy kik vagyunk, vagyis hogy mi a személyes előtörténetünk vagy milyen érdeklődési területtel rendelkezünk. Az újságok levelező rovatai némi betekintést nyújtanak abba, hogy ezen tényezők hogyan hatnak a metaforikus konceptualizációra. Egy levélíró a következőt írta egyik napilapunkban az Európai Unióhoz történő csatlakozás előtt:

„Otthon vagyunk, otthon lehetünk Európában. Szent István óta *bekapcsolódtunk* ebbe a szellemi *áramkörbe*, és *változó intenzitással*, de azóta benne vagyunk – akkor is, ha különféle erők időnként, hosszabb-rövidebb ideig, megpróbálták kirángatni belőle. (*Magyar Nemzet*, 1999. június 12.)

Az UNIÓ MINT ÁRAMKÖR metafora nem egy szokványos metafora, de mint kiderült, a levélíró villamosmérnök volt, és számára természetes módon adódott a metafora használata. Megfigyelhető, hogy foglalkozásunk, személyes előtörténetünk, érdeklődésünk mind szerepet játszhatnak abban, hogy bizonyos céltartományokhoz milyen forrástartományokat tartunk legmegfelelőbbnek egy adott szituációban.

A fenti néhány példa is világosan mutatja, hogy a metaforikus konceptualizáció nem kizárólag készen kapott univerzális metaforák segítségével történik. A kontextus nyomása a metaforák használatának egy újabb kikerülhetetlen tényezője. Az, hogy a helyi kontextussal koherenciára törekszünk, fontos eszközt jelenthet számunkra olyan metaforák megmagyarázásában, melyek eddig kívül estek a „hagyományos” kognitív nyelvészeti metafora-felfogás kompetenciáján, de ugyanakkor a kultúrák és nyelvek kreativitásának izgalmas produktumaiként tekinthetők.

KONKLÚZIÓK

A dolgozatban igyekeztem a kognitív nyelvészet „hagyományos” metafora-felfogását ért kritikákra válaszolni öt nagyobb kérdéskörön belül: a módszertant, az elemzési irányt, a sematikusságot, a testesültséget, és a metafora-kultúra viszonyt illetően.

Az első kritikai észrevételt illetően rámutattam, hogy a kritika által megfogalmazott cél és a kognitív nyelvészeti metaforakutatás célja nem azonos elemzési szinten találhatóak. A kognitív nyelvészek „hagyományos” célja a fogalmi metaforák posztulálása a szupraindividuális szinten, míg a kritikusok a nyelvi metaforák individuális szinten történő szisztematikus beazonosítását tartják szem előtt. Mindkét cél érvényes, de csak a saját szintjén.

A kritikák második csoportja az elemzési iránnyal kapcsolatos. Az „alulról felfelé” történő elemzés támogatói abból indulnak ki, hogy nyelvi szinten a metaforák sokkal több szabályszerűtlenséget mutatnak, mint ahogy ezt a „felülről lefelé” elemzés támogatói sejtetni engedik. Igyekeztem rámutatni, hogy ez a kritika csak részben jogos, mert a metaforikus megfelelések segítségével számos finom jelentéskülönbséget vagyunk képesek megmagyarázni a nyelvi metaforák szintjén. Láttuk azt is, hogy a kvantitatív metaforaelemzést feltétlenül ki kell egészítenünk intuitív kvalitatív elemzéssel, ha a metaforaelemzés célja az absztrakt fogalmak minél teljesebb bemutatása.

A kritikák harmadik csoportja a metaforák sematikussági szintjével függ össze. Zinken azt állítja, hogy a metaforák a valós diskurzusok szintjén a rosch-i értelemben vett alapszinten rögzültek, és nem a fölérendelt fogalmak szintjén. Zinken érvelése szerint, ha ez így lenne, akkor az azonos fizikai tartományba tartozó és hasonló jelentésű szavaknak ugyanazt kellene jelenteniük. De mivel ez nincs így, a megfelelések nem a fölérendelt, hanem a specifikusabb alapszinten vannak. Mint láttuk, a jelenséget másképp is magyarázhatjuk. Az egyes fizikai forrástartományok különböző jelentésfókusszal rendelkezhetnek (pl. a TARTÁLY a „nyomás” és a „mennység” jelentésfókuszával), és ezáltal az ezeknek megfelelő fogalmak különböző megfelelésekben vesznek részt. A különböző jelentések az elméletből természetes módon adódnak, és nem mint anomáliák jelentkeznek.

A negyedik kritizált fogalom a testesültség volt. A monolitikus és minden kultúrára nézve azonos testesültség valóban problematikus. Bár a metaforikus konceptualizáció univerzális aspektusainak magyarázatára alkalmasabb eszköz lehet, a kultúránkénti és az időben történő változékonyság magyarázatára a testesültség alkalmatlan. Megoldást jelenthet és egyben hatékonyabb eszközzé is tehető a testesültség, ha a változó tapasztalati fókusz jelenségébe ágyazva értelmezzük és használjuk ezt a fogalmat.

Ötödször, hogyan képzelhetjük el a metaforikus kreativitás magyarázatát a kognitív nyelvészet keretei között? Nyilvánvaló, hogy a testesültség még a változó tapasztalati fókusz jelenségén át értelmezve sem lehet segítségünkre e kérdés megválaszolásában. Járható útnak az tűnik, ha a metaforikus konceptualizációt két egymással esetenként versenyben levő kényszer – az univerzális testesültség és a lokális kontextus – produktumaként fogjuk fel.

A dolgozatban igyekeztem felvázolni egy olyan keretet, amely a „hagyományos” Lakoff–Johnson-i metaforaelméletnek több ponton alternatívájaként fogható fel. Segítségével lehetőség nyílik arra, hogy sikeres választ adjunk a hagyományos elméletet ért számos kritikai észrevételre.

IRODALOM

- ALVERSON, H. 1994. *Semantics and Experience. Universal Metaphors of Time in English, Mandarin, Hindi, and Sesotho*. Johns Hopkins University Press.
- BOERS, F. 1999. When a bodily source domain becomes prominent. In R. Gibbs – G. Steen (eds.): *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins. 47–56.
- DOBROVOLSKIJ, D. – PIIRAINEN, E. 2005. *Figurative Language: Cross-cultural and cross-linguistic perspective*. Amsterdam: Elsevier.
- EKMAN, P. – LEVENSON, R. W. – FRIESEN, W. V. 1983. Autonomic nervous system activity distinguishes among emotions. *Science* 221, 1208–1210.
- GEVAERT, C. 2001a. Anger in Old and Middle English: a 'hot' topic? *Belgian Essays on Language and Literature*. 89–101.
- GEVAERT, C. 2001b. The ANGER IS HEAT question: Detecting cultural influence on the conceptualization of anger through diachronic corpus analysis. Proceedings of the SLE meeting.
- CLAUSNER, T. – CROFT, W. 1997. Productivity and schematicity in metaphors. *Cognitive Science*, Vol. 21 (3), 247–282.
- KÖVECSES, Zoltán 2005a. *A metafora. Praktikus bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- KÖVECSES, Zoltán 2005b. Túl a fogalmi metaforákon. In *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, XXI.
- KÖVECSES, Zoltán 2005c. *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LAKOFF, G. – JOHNSON, M. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- LAKOFF, G. – KÖVECSES, Z. 1987. The cognitive model of anger inherent in American English. In D. Holland – N. Quinn (eds.): *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 195–221.
- RAKOVA, M. 2002. The philosophy of embodied realism: A high price to pay? *Cognitive Linguistics* 13–3, 215–244.
- ROSALDO, M. Z. 1980. *Knowledge and Passion. Ilongot Notions of Self and Social Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SEMINO, E. 2005. The metaphorical construction of complex domains: The case of speech activity in English. *Metaphor and Symbol*, 20–21, 35–70.
- STEEN, G. 1999. From linguistic to conceptual metaphor in five steps. In R. Gibbs – G. Steen (eds.): *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins. 57–77.
- STEFANOWITZ, A. 2007. Words and their metaphors. http://www-user.uni-bremen.de/~anatol/docs/ms_wordsmetaphor.pdf
- YU, N. 1998. *The Contemporary Theory of Metaphor. A Perspective from Chinese*. Amsterdam: John Benjamin.
- ZINKEN, J. 2007. Levels of schematicity in metaphor: Basic level source concepts. www.port.ac.uk/departments/academic/psychology/research/languagecultureandmind/filetodownload,23361,en.pdf

Két[dé], Minusplus Architect, Alexa Zsolt, Rabb Donát, Schreck Ákos kiállítása